

Takács István

Az Ötödik Rend – ifjúságának és pedagógusainak versengése

Ph.D. Disszertáció

Tézisek

PTE
2006.

Bevezetés

A kutatómunkánk középpontjában lévő hátrányos helyzetű fiatalok a 20. századdal utolsó harmadában, hasonló tömegben jelentek meg (mint Pelizza da Volpedo festményén A *Negyedik Rend* címűn, a vidékről városokba érkezettek) a magyar közoktatásban, és persze nem csak ott – hanem a *fejlett* országok mindegyikében. Létük, helyzetük milyensége – esetünkben versengésük jellemzői, mintázata, az intézményes nevelés valóságához fűződő érzelmeik, gondolataik – kérdéseket vetnek fel, s megválaszolandó feladatokat jelentenek a társadalom egésze számára. A nevelés-oktatás-képzés rendszerében, sajátos ismereteket, felkészültséget igényelnek, hiszen *súlyos reflexióként* jelentek meg, s alkotják világunkban, az *Ötödik Rendet*.

A múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveinek – Magyarországon lezajlott – társadalmi, gazdasági folyamatai a gyermekekre is hatottak, létrehozva nyerteseket és veszteseket. A változások elementáris erővel, történelmi értelemben pillanatok alatt játszódtak le úgy, hogy a kor ifjúságát sem családja, sem az intézményes nevelési rendszerek nem tudták hathatósan támogatni.

A *rendhez* való tartozás „nem igazán biztos tényezője az egyén belső folytonosságtudatának, hacsak maga is nem osztozik az illető rend többi tagjának közös nehézségeiben, reményeiben és gyűlölködéseiben”¹ – írta Erikson a fiatal Luther gyermekkorára vonatkozóan, s a helyzetet *negatív identitástöredéknek* nevezte, olyan helyzetnek, amelyből Luther bizonyára ki akart törni – családja is predesztinálta erre. Ki akarnak-e törni helyzetükből az általunk vizsgált fiatalok?

Az Ötödik Rend kultúrája és az individuum

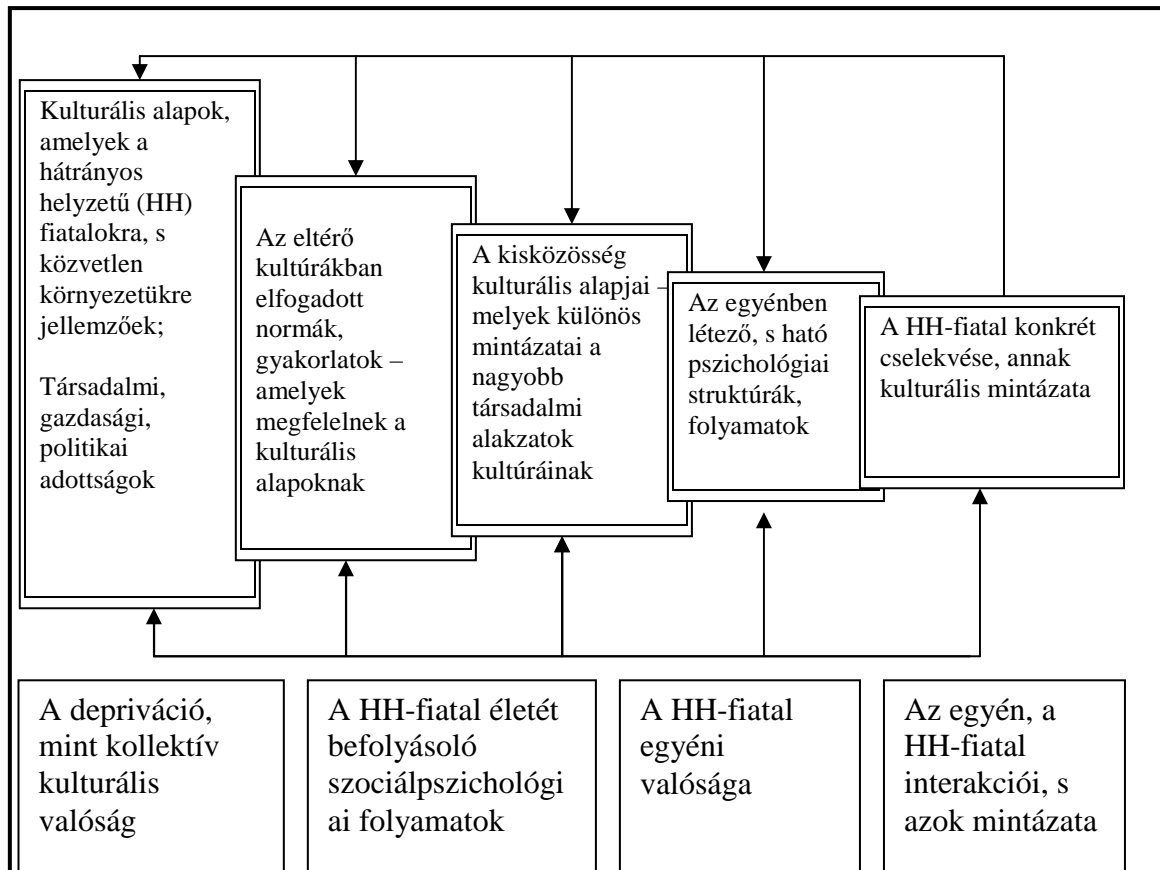
A „kultúra és az identitás viszonya ... reflexív jellegű”, s amelyet több tudományterületen megvalósuló, összehangolt kutatómunkával lehet csak megközelítően jól értelmezni² – mindez igazolhatja, értelmezhetővé teheti törekvésünket, amely szerint a szociológián és a pszichológián keresztül látjuk értelmezhetőnek pszicho-pedagógiai feladatainkat.

A fenti Kézdi Balázstól származó gondolat kiteljesedetten az, hogy „az identitás (az individuum) nem szimpla 'okozata' az őt 'előállító' kultúrának, hanem kölcsönös reflexióban konstituálják önmagukat” – ami kivételes odafigyelést igényel a pszichopedagógiától, amikor valamilyen kisebbség, a társadalom egy sajátos rétegének – esetünkben az Ötödik Rend – gyermekeinek, fiataljainak segítségét végzi. Az individuum-kultúra kapcsolatban - a különös, csak az adott személyre jellemző mintázat – felépítésében létezik egy további kontextuális sík is: „A kultúra közvetítése, a kulturális értékek személyiségbe történő beépítése jellemzően három dimenzióban történik: a család, az iskola s a tágabb társadalmi környezet révén”³

¹ Erikson, Erik H.: A fiatal Luther és más írások. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991. 71. o.

² Kézdi Balázs (1999) A mentálhigiéné paradigmájáról. In: Bagdy Emőke (szerk.) (1999) Mentálhigiéné. Elmélet, gyakorlat, képzés, kutatás. Budapest, Animula Kiadó

³ Volentics Anna (1996) Gyermekvédelem és reszocializáció. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

Az ábrán a hátrányos helyzetű fiatalok életét alakító kulturális valóságot értelmezzük azzal, hogy a szociálpszichológia kulturális mátrixaként Fiske, Kitayama, Markus és Nisbet⁴ által leírtakat a vizsgált fiatalok körére értelmeztük.

A kutatás célkitűzései

Kutatásunk célja két tételben fogalmazható meg.

Az első szerint szükség van arra, hogy a hátrányos helyzetben élő fiatalok életkörülményeit és pszichés jellemzőik néhány aspektusát közösen értelmezzük. A jelenséggel – az Ötödik Rend létével – való szembenézés alapja, hogy létrehozunk egy társadalmi „valóságot”, amelynek ismeretében kijelölhetőek közös tennivalóink. – Mindebben Berger és Luckmann gondolataira támaszkodunk, s a társadalmi *valóság* fogalmát, meghatározásuk alapján értelmezzük (Berger – Luckmann, 1998, 71-131.).

A második szerint, mivel a hátrányos helyzetű fiatalok intézményes ellátásakor személyiségük fejlesztése sajátos feladatot jelent (Takács, 1997. - Kereszty, 2004.) – és eltérő körülményeikre tekintettel a közoktatás, a szakképzés hagyományos eszköztára esetükben nem biztosít elégséges támogatást optimális fejlődésükhöz, térképezzük fel a szükségesnek ítélt teendőik sorát.

A kutatás irányai

⁴ Fiske, Alan P. – Kitayama, Shinobu – Markus, Hazel R. – Nisbett, Richard E. (2003) A szociálpszichológia kulturális mátrixa. In: Lan Ahn, Nguyen Luu – Fülöp Márta (szerk.) (2003) Kultúra és pszichológia. Budapest, Osiris Kiadó

Az előzetes kutatásaink tapasztalataira támaszkodva (Takács 2003, 32-53.), a fiatalokat érintő vizsgálatokat ezúttal az őket nevelő, tanító szakemberek vizsgálatával egészítettük ki. Ezt a vizsgálatot Kézdi Balázs Tanár Úr - PTE Pszichológiai Intézet - kezdeményezésére emeltük be - utóbb teljesen világossá lett, hogy a javaslat elfogadásával igen értékes adatokhoz juthattunk. Ennek megfelelően az alábbi témákban vizsgáldtunk:

Kutatási irányok a tanulók körében:

- a vizsgált fiatalok szocio-kulturális helyzetének leírása - Bánfalvy Csaba kutatásai nyomán,
- a versengésről kialakított vélemények, a versengéssel összefüggő érzelmek elemzése - Fülöp Márta kutatásai felhasználásával,
- az adaptált INTSEP kutatási programunk segítségével attitűdvizsgálatokat kívántunk végezni - Urs Haeblerin kutatási anyagát Perlusz Andrea adaptálta: ezt a munkát használtuk⁵ vizsgálatunk alapjául.

Kutatási irányok a pedagógusok körében:

- meg kívántuk határozni a hátrányos helyzetű fiatalokkal foglalkozó pedagógusok életkörülményeit,
- elemezni kívántuk a versengéssel kapcsolatos pedagógusi viszonyulásokat.

A pedagógusok körében végzett vizsgálatok tartalmukban, körülményeikben, a fiataloknál végzettekhez hasonlóak voltak annak érdekében, hogy összevethető adatokat kaphassunk. Ennek megfelelően a kérdőívek alapvetően megegyeztek a következőkben: szocio-kulturális helyzet, életkörülmények, a versengésről kialakult vélekedések.

Hipotéziseink

Vizsgálataink összetettségére tekintettel több kutatási kérdést tettünk fel.

A vizsgált fiatalok, illetve pedagógusaik esetében igaz-e az, hogy a vizsgált személy családjának szociokulturális sajátosságai valószínűsítik az adott intézményben való létüket? – És viszont: az intézményben lét, sajátos mintázatot jelent-e vizsgálataink tárgyában, nevezetesen a családi kultúrában, és a vizsgált személyiséglélektani-szociálpszichológiai aspektusokban (Kérdésfeltevésünk e tekintetben a kultúra és az individuum kapcsolatának reflexív természetére utal (Kézdi, 1999.).

Fő-hipotézisünk szerint az Ötödik Rend – azaz a deprivált helyzetű fiatalok és az ellátásukban, kezelésükben érintettek - szociológiai és pszichológiai, s természetesen pedagógiai értelemben egyaránt valós „jelenség” a társadalom egésze számára, s mint az identitásuk meghatározhatóságának feltétele – létezik, él.

Al-hipotézisünk, hogy a vizsgált fiatalok és pedagógusaik kultúrája és énjük sajátos mintázatba szerveződtek, s különbözőek attól függően, hogy az egyes fiatal, illetve pedagógus családja milyen kultúrát teremtett meg a maga számára – s mindez manifesztálódik abban, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok iskoláiban, vagy a hagyományos képző intézményekben tevékenykednek-e (tanulnak, tanítanak) – mindebből pedig következik, hogy versengésük sajátos mintázattal bír, s jellemzően különböző.

Kutatási hipotézisünk fiatalokra vonatkozó része továbbá az, hogy a vizsgált hátrányos helyzetű fiatalok és a hagyományos iskolarendszerben nevelkedő, tanuló fiatalok csoportja közötti különbségek az alábbiakban ragadhatók meg:

a tanulók családjainak szociálökonomiai státuszában, s a család kulturális miliójében, valamint következményesen:

⁵ Először Volentics Anna alkalmazta a kérdőívet pszichopedagógiai területen

az iskolához-, a társakhoz fűződő viszonyukban, a tanulás önmegítélésében; a versengés jelenségéhez fűződő attitűdjeikben.

A HH⁶ fiatalok – akiknek két alcsoportját képeztük: saját magát magyar, illetve cigány fiatakként meghatározó tanulók – „mások”, mint a normál iskolarendszerben tanuló fiatalok, s ezt a vizsgálataink alapján a pszichológia, a szociológia és a pedagógia eszközeivel egyaránt kimutathatónak véljük. Az adott társadalmi réteghez tartozás tényét a tanulók esetében a szociológiai vonatkozású faktorok vizsgálatával és bemutatásával kívánjuk igazolni.

Ugyanakkor a HH fiatalokkal foglalkozó pedagógusokról hasonló „másság” mutatható ki, a normál pedagógiában tevékenykedő kollegáikhoz képest.

A HH fiatalokkal foglalkozó pedagógusok életében is feltételezünk sajátos, a többségi pedagógusoktól markánsan eltérő – szociológiai értelemben is meghatározható – jellemzőket.

Azt feltételezzük, hogy a HH fiatalok pedagógusainak életében, s konkrétan a pedagógusok családjainak szocioökonómiai státuszában, kulturális miliójében, a munkájukhoz vezető életútjukban jelentős különbségek vannak, mint a társadalom leszakadó, illetve a perifériáján lévő rétegéhez kötődő emberek, másként, más célokkal és eszközökkel versengenek, mint a pedagógus-társadalom többi tagja.

A vizsgált populáció

A kutatásban érintett intézmények

A vizsgálatba bevont iskolákat az alternatív⁷ jelzővel illelhetjük. Mindegyikük a 90-es évek eleje körüli években alakult, abban a társadalmi-gazdasági-politikai változásban, amelyben robbanásszerűen nőtt a hátrányos helyzetbe került fiatalok száma. Az érintett iskolák - létrejöttüktől kezdődően - nyitottak voltak a legtöbb probléma iránt. Így tanulóik között a magatartási, beilleszkedési gondokkal küzdő fiatal éppúgy megtalálható, mint a részképesség-zavarral küzdő, s a szociális értelemben peremhelyzetben lévő család gyermeke. A sokféle másságot nagyon nehezen voltak képesek szakszerűen ellátni a vizsgált iskolában dolgozó munkatársak. Az iskolák vezetőinek véleménye mégis az (volt), hogy szerencsésebb vállalni a fiatalokat, hiszen az esetek többségében ők a közoktatásból már kiszorultak, s a szakképzésbe esetleg már be sem kerültek. Ugyanakkor az iskoláikban lassan kialakuló ellátási rendszer mégis lényegesen több segítséget képes adni, mint a hagyományos képzési rendszerek.

Kutatásunkat az alábbi intézményekben végeztük:

- Don Bosco Általános Iskola, Szakiskola, Középiskola és Kollégium - Kazincbarcika,
- Első Magyar-Dán Termelő Iskola Alapítvány - Zalaegerszeg,
- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Szakképző Iskola és Kollégium - Szolnok,
- Várkerti Általános Iskola és Szakiskola - Várpalota,
- Bencs László Szakiskola – Nyíregyháza.

Zalaegerszegen, Szolnokon, Várpalotán és Nyíregyházán hagyományos képzőhelyeken – középiskolákban – volt kontrollcsoportunk. Kazincbarcikán nem tudtunk együttműködést kialakítani a kontrollvizsgálatokhoz.

⁶ *Hátrányos helyzetű*

⁷ Előző kutatásunkban – melyről a Szociális Munka 2003/2. számában a Halmazottan hátrányos helyzetű tanulók és az őket befogadó alternatív iskolák vizsgálata. Címmel számoltunk be - az alternatív iskola fogalmát a következőképp határoztuk meg: olyan iskola vagy iskolakísérlet, mely többségében speciális szükségletű gyermekeket fogad be, s filozófiájában, működésében több ponton eltér a többségi iskolák gyakorlatától.

Vizsgálatunkban az érintett iskolák közül a vizsgált iskolákban teljes körűsége törekedtünk, míg a kontroll iskolákban egy-egy osztályt kértünk fel a vizsgálatban való részvételre.⁸ A Don Bosco Általános Iskola, Szakiskola, Középiskola és Kollégium Kazincbarcikán 280 fiatal vizsgálatát tette lehetővé. A Kazincbarcikáról megkérdezett pedagógusok száma 22 volt. Kazincbarcikán nem volt kontroll csoportunk. Az Első Magyar-Dán Termelő Iskola Alapítványánál Zalaegerszegen 60 fiatal tudunk megszólítani és munkatársai közül 27 főt kérdezhettünk meg. A zalaegerszegi kontrollcsoportban 30 fő tanuló és 7 nevelő van. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Szakképző Iskola és Kollégium Szolnokon 221 tanulóját biztosította a kutatás számára. A nevelőtestületből 38 pedagógust és pedagógiai munkát segítőt kérdezhettünk meg. A szolnoki kontroll számai: 27 tanuló és 12 nevelő. A Várkeri Általános Iskola és Szakiskolának - Várpalotán -, 61 tanulója került be a vizsgálatba és 9 munkatársuk megkérdezésére nyílt lehetőség. A várpalotai kontrolladatok a következők: 27 tanuló és 5 pedagógus. A Bencs László Szakiskola - Nyíregyházán szintén jelentős számú tanuló vizsgálatát tette lehetővé, a megkérdezettek száma 355 volt, míg a nevelői létszám 39. A nyíregyházi kontrollcsoportba 35 fiatal mellett 8 felnőtt került. A vizsgálatunkban résztvevő fiatalok száma összesen 1096 fő volt. A fiatalokkal foglalkozó (s, a vizsgálatban érintett) felnőttek száma 167 volt.

A vizsgálatunkban résztvevő fiatalok száma összesen 1096 fő volt. A fiatalokkal foglalkozó (s, a vizsgálatban érintett) felnőttek száma 167 volt.

A kutatásra 2003. május-júniusában került sor oly módon, hogy az öt színhelyen egy-egy kérdőívet azonos időben vettünk fel. Az adatbevitelt 2003. szeptemberétől decemberéig terjedő időszakban végeztük. Az adatok feldolgozását 2004-ben kezdtük el.

Kutatás, eredmények

Megállapításaink

Kutatásunk céljaként fogalmaztuk meg, hogy a hátrányos helyzetben élő fiatalok életkörülményeit és pszichés jellemzőik néhány aspektusát objektíven leírjuk. Az Ötödik Rend létét *társadalmi valóságként* értelmezhetjük kutatásaink eredményei alapján.

Összegzésként: a jellemzően eltérő (szociológiai, szociálpszichológiai) adatok, tevékenységi formák (adatelemek) száma, és a gyakorlatilag azonosságot mutató faktorok alakulása alapján – általánosságban:

- megállapíthatjuk, hogy a három tanulói csoport között különbség van – a vizsgált alternatív iskolákban tanuló fiatalokról elmondhatjuk, hogy kevert népeség – szociológiai értelemben, versengésük különbözőségeiben egyaránt – amennyiben körükben megtalálhatóak a teljesítmény-, és viselkedészavart mutató, a deprivált, a krónikus megbetegedéssel élő, a fogyatékos fiatalok egyaránt, s mindezek következményesen, eltérő életstratégiákat, versengési attitűdöket implikálnak, továbbá

- kijelenthető a két pedagógus-csoport közötti különbség is, amely kifejezésre jut az életutak jellemző különbségeiben, a versengésről alkotott elképzeléseikben, s gyakorlatukban.

A hátrányos helyzetű fiatalok érzelmi megnyilvánulásainak értelmezésekor helyénvalónak érezzük a *keserédes* kifejezés használatát. A fogalom Boldizsár Iván Szépecske haza című művéből való, amely ott is egy sajátosan ambivalens érzést volt hivatott érzékeltetni. A hátrányos helyzet önmagában bizonytalanra tévő állapot, amit a fiatalok amúgy is folyton-folyvást, dinamikusan alakuló személyisége tesz még kevésbé komfortossá. A keserédes – értelmezésünkben – az az *uralkodó diszpozíció* (Allport, 1997, 398), amely meghatározza a

⁸ Az értekezésünkben „vizsgált” iskolának nevezzük a hátrányos helyzetű fiatalokat ellátó intézményeket, s „kontroll” iskolának azokat, amelyek az előzőekkel egy településen találhatóak, s a közoktatási rendszerben hagyományos módon működő iskolaként határozhatóak meg.

fiatal aktuális rendszerállapotát, s következményesen, társadalmi beilleszkedésének akadályává lesz. Ezért, a kapott eredményeink alapján javaslataink középpontjába – elsősorban egyéni fejlesztés formájában – az érintettek személyiségfejlesztését állítjuk.

A vizsgált fiatalok esetében igaznak találtuk, hogy a fiatal családjának szociokulturális sajátosságai magyarázzák az adott intézményben való létüket. Megtapasztaltuk azt is, hogy a vizsgált fiatalok kultúrája és énik sajátos mintázata különböző attól függően, hogy az egyes fiatal családja milyen kultúrát teremtett meg a maga számára – s mindez reflektálódik abban, hogy milyen intézményben tanul. Mindebből következik, hogy versengésük, s az őket befogadó iskolára reflektáló attitűdjeik különböző mintázatot mutatnak.

A győzelem hatását vizsgáló kérdéseink összegzéseként megállapíthattuk, hogy a hátrányos helyzetű cigány fiatalok visszafogottabban, kevésbé bizakodóan adtak válaszokat. E tekintetben köztes csoportnak tekinthető a hátrányos helyzetű fiatalok másik csoportja, s leginkább ambiciózusak a kontroll fiatalok.

A veszteséget követően jelentkező erős érzelmi felindulás, a dühöngés más-más mintázatot adó volt a három csoportnál. A versengés által mozgósított emóciók, az impulzivitás jellemző másságát feltételezhetjük a kapott adatokból: a hátrányos helyzetű cigány fiatalok egyharmada, a másik hátrányos helyzetű csoport negyede s a kontroll fiatalok alig tizenöt százaléka bizonyult ebben az értelemben impulzívnak.

Az önbizalomvesztés élményéről ezúttal a csoportok mindegyike beszámolt, a fentiekben mutatkozó közel tizenöt százalékos mértékben – mindez alapján vélelmezhető, hogy a fiatalok e részénél hosszan tartó zavart idéznek elő az énkép rendszerállapotában.

A szociális, emocionális integráció vonatkozásában jelzés-értékű faktor volt, hogy szeretnek-e iskolába járni a megkérdezett fiatalok. Az egyes faktorokban összegezhető arányok azt mutatják, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok választott⁹ iskoláikba szívesebben járnak, mint kontroll csoporthoz tartozó társaik. Ebben a kérdésben az egyedüli csoport, amelynek tagjai legnagyobb részt elfogadják az iskolát, a hátrányos helyzetű cigány fiatalok voltak. Közel fele arányban ambivalens a többi hátrányos helyzetű fiatal – ugyanakkor az iskolát lényegében elutasító csoportnak tekinthetjük a kontroll fiatalok csoportját.

Hasonlóan komoly jelzőként értelmezhető, hogy mennyire érzik magányosnak magukat a vizsgált fiatalok. A négy faktoron át mutatkozó tendencia érdekes módon arra enged következtetni, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok között relatíve nagyobb arányban jelenhetnek meg magányos fiatalok, mint a kontroll csoporthoz tartozó társaik körében.

Összességében a pedagógusok esetében is azt gondoljuk, hogy az adott intézményben lét, sajátos mintázatot jelent – a családi kultúrában (hogy milyen a saját család kulturális világa, felfogása), továbbá az érintett nevelők személyiséglélektani-szociálpszichológiai aspektusaiban.

Bizonyítottnak látjuk, hogy az alternatív iskolákban dolgozó nevelők, mint a társadalom perifériáján lévő réteghez kötődő emberek, másként, más célokkal és eszközökkel versengenek, mint a pedagógus-társadalom többi tagja.

Mentálhigiénés aspektus és következtetés – tanulókra és nevelőikre vonatkozóan

Vizsgálatunk adatainak elemzése alapján szükségesnek tartunk létrehozni egy mentálhigiénés szemléletű ellátórendszert, amelynek célja a hátrányos helyzetű fiatalok társadalmi

⁹ Megjegyzendő, hogy a vizsgált iskolák inkúzivak abban az értelemben, hogy vállalt ellátási specialitásukon belül a lehetőségeik-adottságaik inkább megfelelnek a hátrányos helyzetű fiataloknak, mint a közoktatás átlagos intézményei.

integrációja. Az ellátás akkor lehet csak hatékony, ha a pedagógia-pszichológia-szociológia területén elmélyült ismeretekkel rendelkező team működtetésével jár együtt.

Ugyanakkor szükséges a személyiség fejlesztését előtérbe helyező nevelési eljárásokat preferálni – azokat, amelyek az alternatív és reformpedagógiák körében már bizonyították eredményességüket.

A pedagógusok lelki egészségét szupervízióval szükséges biztosítani, ellenkező esetben képtelenné válhatnak munkájuk végzésére.

A disszertáció témakörében megjelent publikációk, oktató programok, lektori tevékenység

A hátrányos helyzetű fiatalokkal foglalkozó iskolák pedagógusai körében végzett vizsgálat néhány eredménye – *Educatio - Kutatás közben* – közlésre elfogadva.

Együttműködő társadalmi kapcsolatrendszer – tanegység a pedagógusképzéshez – Sulinova Kht. – HEFOP - 2006.

Tanulói értékelési formák gazdagítása – tanegység a pedagógusképzéshez – Sulinova Kht. – HEFOP - 2006.

Tanórai/tanulói differenciálás heterogén tanulócsoportban – tanegység a pedagógusképzéshez – Sulinova Kht. – HEFOP - 2006.

A vallásosság hatása az egészségre – *Egészség-fejlesztés*, XLVI. Évf. 2005. 4. sz. (Farkas Lajossal, Donáth Attilával, Gerevich Józseffel közösen)

Fundamentalism: What else does it mean? – *The Journal of religion and psychical research*, Vol. 28, Number 2. – April 2005. (The Academy of Religion and Psychical Research – Bloomfield) Farkas Lajossal, Donáth Attilával, Gerevich Józseffel közösen)

Hátrányos helyzetű, szakképzésben végzett fiatalok követéses vizsgálata (2001-2004) – szerkesztette Bánfalvy Csaba – Kutatási zárótanulmány lektorálása – *Szociális munka*, XVII. évf. 2. sz. 2005. április-június

A pedagógia speciális feladatai a felzárkóztató oktatásban – Tanári kézikönyv (Szerzők: Emőkey András – Lászlóné Szabó Hajnalka – Rakaczkiné Tóth Katalin) lektorálása – Nemzeti Szakképzési Intézet, 2005.

A játék, mint prevenció és esélyek egyenlősége - *Játék Kalauz*, 2004/1.

Interjú cigány, roma fiatalokkal: Sándor In: Forray R. Katalin: *Életutak – iskolai pályák*. Interjúk cigány, roma fiatalokkal. *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 13. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2004.

Halmozottan hátrányos helyzetű tanulók és az őket befogadó alternatív iskolák vizsgálata - *Szociális munka*, XV. évf. 2. sz. 2003. április-június

Útmutató a felzárkóztatás szakiskolai kerettantervének alkalmazásához – szocializációs programrész (szerkesztette: Mirkné Halász Gyöngyi) Nemzeti Szakképzési Intézet, 2003.

Az Esély iskoláról - *Budapesti Nevelő*, 1999.

Ferencvárosi Alternatív Általános és Szakiskola In: *Hátrányos helyzetű fiatalok projekt* (szerkesztette Bakos Zsoltné és mtsai) Munkaügyi Minisztérium, 1998.

Öt éves a Ferencvárosi Alternatív Iskola – *Gyermekvédelem - nevelőközösségek*, V. évf. 1. sz. 1997/1.

Alternatív iskola a Ferencvárosban – *Köznevelés*, 1996/21.

A disszertáció témakörében megtartott előadások

Versengő (!) pedagógusok c. előadás a Kulturális összehasonlító kutatások szekciójában – Magyar Pszichológiai Társaság Nagygyűlése - Debrecen, 2004.

A hátrányos helyzetben lévő fiatalokkal folytatott kutatásaink legfontosabb tapasztalatainak összegzése c. előadás – Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete - Pécs, 2004.

A kontextuális terápiától a kontextuális pedagógiáig c. előadás – Kollektív trauma – traumafeldolgozás a családban: a Magyar Családterápiás Egyesület XVII. Vándorgyűlése - Kecskemét, 2004.

Hiperaktív, magatartási zavart mutató gyermekek integrációja c. előadás - Más vagyok, de én is gyerek vagyok – „Játszó társam mondd akarsz-e lenni” – sajátos nevelési igényű tanulók integrált nevelése-oktatása: Országos Gyógypedagógiai Konferencia, Miskolc, 2004.